

Krzysztof Szczygielski

Uniwersytet w Białymstoku

PRAWODAWSTWO JUSTYNIANA W DZIEŁACH ADAMA MICKIEWICZA

Adam Mickiewicz uznawany jest za najwybitniejszego polskiego poetę romantyzmu, a także za jednego z największych w skali europejskiej. Rzeczą naturalną jest więc fakt, że jego twórczość wzbudza zainteresowanie szerokiego grona uczonych. Różnorodnej problematyce poruszanej przez Mickiewicza poświęcono ogromną liczbę opracowań naukowych. Dzieła, które wyszły spod jego pióra odznaczają się ponadczasową wartością, stanowiąc tym samym niewyczerpane źródło inspiracji dla kolejnych pokoleń czytelników. Ich lektura świadczy o niezwykle głębokiej erudycji autora. Co ciekawe, w utworach naszego narodowego wieszcza znajdują się także liczne odniesienia do zagadnień natury prawnej. Stały się one przedmiotem kilku wartościowych prac¹. Żaden z badaczy zajmujących się spuścizną literacką Mickiewicza nie skupił jednak swojej uwagi na bliższym wyjaśnieniu obecności w niej wielu odwołań do prawa rzymskiego, w tym do ustawodawstwa powstałego w okresie panowania Justyniana I Wielkiego, przypadającego na lata 527-565. Niniejszy artykuł ma na celu omówienie tych fragmentów dzieł Mickiewicza, które odnoszą się do całokształtu działań legislacyjnych bizantyjskiego władcy oraz udzielenie odpowiedzi na pytanie, skąd mistrz poezji czerpał o nich wiedzę, i jakie opinie wyrażał na temat całości dzieła prawodawczego cesarza.

¹ Autorzy zajmowali się głównie poematem *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach*, zob. P. Dąbkowski, *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, GSW 1899, nr 4, s. 50-54; nr 5, s. 66-70; nr 6, s. 82-88; K. Górski, *Kilka wyrażeń prawniczych w języku Mickiewicza*, JP 1948, nr 5, s. 129-133; S. Breyer, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955; M. T. Lizisowa, *Prawem sędzić czyli o języku Statutów Litewskich w Panu Tadeuszu*, Kraków 1998; M. Zarębina, *Poeta wśród prawników. O Panu Tadeuszu inaczej*, Kraków 1999; zob. także: K. Szczygielski, *O sławnych prawodawcach w wierszach Adama Mickiewicza*, MHI 2015, t. XIV, z. 2: *Studia dedykowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w 75-lecie urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. P. Fiedorczyk, s. 281-295.

Przed przystąpieniem do szczegółowej analizy przedmiotowej problematyki zasadne wydaje się przypomnienie najistotniejszych wydarzeń związanych z osobą samego Justyniana i przejawianą przez niego aktywnością na gruncie prawnym.

Justynian, a właściwie Petrus Sabbatius, urodził się w 482 r. w Tauresium², wiosce leżącej w okolicach dzisiejszej stolicy Macedonii, Skopie. Był synem zromanizowanych wieśniaków³. Karierę zawdzięczał swojemu wujowi Justynowi, który po śmierci Anastazjusza w 518 r. objął władzę w cesarstwie bizantyjskim i adoptował siostrzeńca, nazywanego odtąd Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus⁴. 1 kwietnia 527 r. Justynian dopuszczony został, jako cesarz, do współrządzenia z Justynem, by po jego śmierci 1 sierpnia tego samego roku stać się już samodzielnym władcą Bizancjum. Jednym z najważniejszych celów, jakie postawił sobie po wstąpieniu na tron, było uporządkowanie prawa. Realizację tego zadania powierzono specjalnym komisjom, w skład których wchodziłi urzędnicy, adwokaci oraz profesorowie prawa z Berytu i Konstantynopola. Nad całością prac kodyfikacyjnych czuwał Trybonian, pełniący wówczas funkcję zwierzchnika urzędów centralnych (*magister officiorum*) i ministra sprawiedliwości (*quaestor sacri palatii*). W wyniku prowadzonych w latach 528-534 działań powstało kilka opracowań. Pierwszym z nich był zawierający konstytucje cesarskie Kodeks (*Codex*), ogłoszony 7 kwietnia 529 r., z mocą obowiązującą od 16 kwietnia tegoż roku⁵. Następnie, 21 listopada 533 r. ukazały się Instytucje (*Institutiones*), podręcznik skierowany do „żądnej poznania praw młodzieży” (*cupidae legum iuventuti*)⁶. 16 grudnia 533 r., po trzech latach przygotowań, promulgowana została kolejna, najważniejsza część kodyfikacji – *Digesta seu Pandectae*. Zamieszczono w niej fragmenty zaczerpnięte z pism jurystów rzymskich, tworzących głównie w okresie prawa klasycznego. Zarówno *Institutiones*, jak i *Digesta* stały się obowiązującym prawem od 30 grudnia 533 r. Ostatnim etapem prac było dostosowanie wykazującego szereg sprzeczności ze zmienionym stanem prawnym, Kodeksu. Nowy zbiór konstytucji cesarskich, zwany *Codex repetitae praelectionis* ogłoszony został 16 listopada 534 r. i wszedł w życie 29 grudnia tego samego roku⁷. Pod nazwą Kodeksu Justyniana (*Codex Iustinianus*) przyjmuje się powszechnie uzupełnione i poprawione wy-

² A. Krawczuk, *Poczet cesarzy bizantyjskich. Wczesne Bizancjum*, Warszawa 1992, s. 117; R. Browning, *Justynian i Teodora*, przekł. M. Boduszyńska-Borowikowa, wyd. 2, Warszawa 1996, s. 28; T. Wolińska, *Justynian Wielki*, Kraków 2003, s. 9.

³ M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003, s. 83.

⁴ R. Browning, op. cit., s. 29; T. Wolińska, op. cit., s. 12.

⁵ T. Dydyński, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904, s. 320.

⁶ Konstytucja *Imperatoriam maiestatem (Prooemium)*.

⁷ T. Dydyński, op. cit., s. 321.

danie z 529 r. Całość kodyfikacji justyniańskiej tworzą więc: *Institutiones*, *Digesta* i *Codex*⁸.

Aktywność cesarza na polu legislacyjnym kontynuowana była jeszcze ponad 30 lat, aż do jego śmierci w 565 r. W tym czasie Justynian ogłosił szereg nowych konstytucji, zwanych Nowelami (*Novellae*), które są uzupełnieniem dzieła kodyfikacyjnego. Nie doczekały się one jednak urzędowego wydania. Pojawiły się natomiast zbiory prywatne⁹. Już w średniowieczu do całości ustawodawstwa bizantyjskiego władcy, obejmującego *Institutiones*, *Digesta*, *Codex* i *Novellae*, zaczęto stosować nazwę *Corpus Iuris Civilis*. W druku, jako pierwszy posłużył się nią jednak dopiero francuski prawnik i humanista, Dionysius Gothofredus (Denis Godefroy), w genewskim wydaniu z 1583 r.

Uważna lektura dzieł Mickiewicza pozwala na odszukanie w ich treści kilkunastu odniesień do prawodawczej działalności Justyniana. Znajdują się one głównie w *Wykładach lozańskich* i *Literaturze słowiańskiej*, oraz w niektórych wierszach poety.

Pierwsze wzmianki dotyczące jednego z dzieł kodyfikatorów justyniańskich pojawiają się w utworach pisanych przez wieszczę już w czasie studiów w Wilnie. W wierszu *Walka miodowa. Prolog do bitwy*, stanowiącym wstęp do turnieju poetyckiego, jaki odbył się 21 grudnia 1818 r. na imieninach jednego z filomackich przyjaciół Mickiewicza, Tomasza Zana¹⁰, przygotowania do pojedynku¹¹ między Janem Czeczotem a solenizantem autor przedstawił tak:

I Kujas na tron sęski wart mądre wznieść pięty;
Przeznał iuris pandekta i judykamenty.
Lecz, broń Boże, do mowy wetknie klientele,
Broń Boże, w słów łacińskie ugrzęźnie kąpiele¹².

Przywołany fragment pokazuje, że na określenie zasadniczej części kodyfikacji poeta używa spolszczonej wersji greckiej nazwy *Pandectae*. Wyjaśnić w tym miejscu trzeba, iż ogłoszone 16 grudnia 529 r. konstytucją *Tanta* (gr. *Ἀέδωκεν*) *Digesta*, stosownie do słów samego Justyniana mieściły „prawo

⁸ Szerzej o poszczególnych częściach kodyfikacji justyniańskiej zob. m.in. T. Dydyński, op. cit., s. 322-345; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, zaktualizował J. Kodrębski, wyd. 5, Warszawa 2000, s. 80-89.

⁹ Poszczególne zbiory: *Epitome Iuliani*, *Authenticum* oraz grecki zbiór Nowel omawia szerzej T. Dydyński, op. cit., s. 346-350.

¹⁰ O T. Zanie zob. R. Šalna, *Wileńscy przyjaciele Adama Mickiewicza*, przekł. z języka litewskiego W. Piotrowicz, Vilnius 2001, s. 17-19.

¹¹ Chodziło o pochwałę miodu, którego smakoszem i dostawcą w gronie filomackim był Dionizy Chlewiński, zob. J. Kleiner, *Mickiewicz*, t. I, Lublin 1948, s. 139.

¹² A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 298.

wybrane z całego dawnego prawa” (*ius enucleatum ex omni vetere iure*). Stanowiły więc podsumowanie niezwykle bogatego dorobku jurysprudencji rzymskiej i właśnie to wyraża druga oficjalna nazwa, *Pandectae* (gr. *Πανδέκται*¹³). Wywodzi się ona od greckiego czasownika *πανδέχομαι*, oznaczającego „zebrać wszystko” i służy oznaczeniu opracowania mieszczącego wszystkie wiadomości z danej dziedziny¹⁴.

Występujące w treści wiersza wyrażenie „Kujas”, to żartobliwe przezwisko Franciszka Malewskiego¹⁵, kolejnego z grona filomackich przyjaciół poety. Syn Szymona Malewskiego, rektora Uniwersytetu Wileńskiego, studiował prawo i pracował nad przekładem jednego z dzieł wybitnego francuskiego prawnika-humanisty, Jacquesa Cujas (1522-1590)¹⁶. Mickiewicz informując, że filomata „przeznał iuris pandekta i judykamenty”, chciał podkreślić fakt gruntownej znajomości przez Malewskiego głównej części justyniańskiej kodyfikacji prawa rzymskiego. W *Walce miodowej*... wymienia ją raz jeszcze:

Takiego ty rozkażesz upiec na opłatkę,
Ja w komentarz zbutwiały wetknę za cytatę,
Erazmus przefiltruje i elixir zrobi,
Waść pandektą przygnieciesz, on w kropki rozdrobi¹⁷.

Cytowany *passus* pozwala sądzić, że poeta posiadał należyte wyobrażenie o objętości Pandektów, skoro pisze o przygnieceniu nimi. Dodać tutaj należy, iż były one nie tylko najważniejszą, lecz także najobszerniejszą częścią kodyfikacji. Złożyło się na nią bowiem ponad 9 tysięcy fragmentów wybranych z prac 38 jurystów rzymskich. Całość opracowania podzielona została na 50 ksiąg, te zaś z kolei (z wyjątkiem ksiąg 30-32) na tytuły, fragmenty i w późniejszym okresie dodatkowo na paragrafy. W czasach nowożytnej Europy dzieło to wydawane było zazwyczaj w jednym tomie wspólnie z inną, nieporównywalnie skromniejszą objętościowo częścią kodyfikacji, Instytucjami. Rozmiary i waga

¹³ Nazwę mającego powstać dzieła określił już 15 grudnia 530 r. sam Justynian w konstytucji *Deo auctore* 12: „*Nostram autem consummationem, quae a vobis deo adnuente componetur, digestorum vel pandectarum nomen habere sancimus...*”.

¹⁴ *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie*. Tekst i przekład, t. I: *Księgi 1-4*, red. T. Palmirski, Kraków 2013, s. 10.

¹⁵ O F. Malewskim zob. Z. Makowiecka, *Malewski Franciszek Hieronim*, [w:] *PSB*, t. XIX, Wrocław 1974, s. 313-315; R. Śalna, op. cit., s. 29-31.

¹⁶ Szerzej o J. Cujas zob. m.in. W. Holewiński, *Rzut oka na szkoły prawa rzymskiego we Włoszech i Francji*, TP 1913, nr 1, s. 34-42; J. Otto, *Cujas (Cuiacius) Jacques (1522-1590)*, [w:] *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995, s. 146-147.

¹⁷ A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949, s. 299.

takiego woluminu były więc dosyć znaczne. Mickiewicz miał najprawdopodobniej okazję oglądać Pandekta u swojego wileńskiego przyjaciela, gdyż to właśnie do F. Malewskiego odnosi się użyta w wierszu formuła „Waść”.

Nazwa zbioru, w którym znalazły się wyimki dzieł najwybitniejszych przedstawicieli jurysprudence rzymskiej, w najpełniejszy sposób uwidoczniła została w wierszu *Jamby*. [Na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza¹⁸]. Spotkanie przyjaciół filomatów z okazji imienin jednego z nich miało miejsce 30 maja 1819 r. w Wilnie. W jego trakcie Mickiewicz zwrócił się do solenizanta takimi słowami:

Onufry, o ty główna Towarzystwa piło!
Skoro wszedłeś, krzyknąłeś, znikł chaos rozległy,
Rozdzieliły się książki, na miejsca pobiegły:
Pandekta Justiniani i kanona Patrum
Precz od Wolterowego uciekły teatrum¹⁹.

Poeta wyraził w ten sposób uznanie dla O. Pietraszkiewicza za przywrócenie porządku wśród porzucanych książek F. Malewskiego. *Pandectae Iustiniani* stanowiły zapewne jedną z ważniejszych pozycji w jego księgozbiore, skoro wskazano je w *Jambach*.

Jesienią 1839 r. Adam Mickiewicz rozpoczął, jako profesor nadzwyczajny literatury łacińskiej Akademii w Lozannie, wykłady zatytułowane: „*Historia literatury wieku Augusta połączona z objaśnieniem wyjątków z autorów tego wieku*”²⁰. Prowadził je do 26 czerwca 1840 r., kiedy to wygłosił tzw. wykład instalacyjny. Był on wprowadzeniem poety na katedrę w charakterze profesora zwyczajnego i jednocześnie przedstawieniem materii przewidzianej dla słuchaczy na kolejny kurs. Jednakże w przerwie wakacyjnej Mickiewicz powołany został na katedrę języków i literatury słowiańskiej w *Collège de France* w Paryżu. Z odbytych w Lozannie zajęć zachowały się bruliony niektórych wykładów, notatki i zapiski słuchacza²¹. Mistrz poezji w trakcie jednej z prelekcji nawiązał do prawodawstwa Justyniana w sposób następujący:

¹⁸ Postać O. Pietraszkiewicza przybliżyła Z. J. Nowak, *Pietraszkiewicz Onufry*, [w:] *PSB*, t. XXVI/1, Wrocław 1981, s. 171-174 i R. Śalna, op. cit., s. 35-37.

¹⁹ A. Mickiewicz, op. cit., s. 310.

²⁰ Analizie różnych zagadnień związanych z prowadzonymi przez poetę zajęciami poświęcone jest opracowanie *Wykłady lozańskie Adama Mickiewicza*, red. A. Nawarecki, B. Mytych-Forajter, Katowice 2006.

²¹ A. Mickiewicz, op. cit., t. VII: *Pisma prozą*, cz. III: *Pisma historyczne, Wykłady lozańskie*, Warszawa 1950: *Dodatek krytyczny*, opracował L. Płoszewski, s. 283.

Jeżeli się uprawia studium prawnicze, aby doskonalić prawo i być jego znawcą, to powinno się je uzupełnić znajomością prawa rzymskiego. Prawo jest tworem Rzymian. Kodeks cywilny, który tak oddziałł na Europę, zawdzięcza wiele Instytucjom i Pandektom. Był on w rzeczy samej tylko zastosowaniem metody rzymskiej do praw zwyczajowych i miejscowych, wprowadzonym przez chrześcijaństwo i przez postęp ludów europejskich²².

W przytoczonym fragmencie wymienione zostały *expressis verbis* dwa spośród dzieł będących owocem prac kodyfikacyjnych, Instytucje i Pandekta. Mickiewicz dosyć stanowczo akcentuje potrzebę znajomości prawa rzymskiego przez tych wszystkich, którzy chcieliby się na poważnie zajmować materią prawną. Sformułowanie: „Prawo jest tworem Rzymian”, bez wątplenia miało na celu podkreślenie roli, jaką w historycznym rozwoju europejskiej kultury prawnej odegrało *ius Romanum*. Wzmiankowany Kodeks cywilny, to oczywiście słynny *Code civil des Français* z 1804 r., zwany Kodeksem Napoleona. Rację ma poeta stwierdzając, że kodeks ten wywarł ogromny wpływ na Europę, czy mówiąc ściślej, na kształt regulacji prawnych obowiązujących w różnych państwach. Wpływ ten widoczny był już w chwili głoszenia przez Mickiewicza wykładów w Lozannie. Dodać należy, iż także wiele późniejszych europejskich kodeksów zdominowanych było jego treścią²³. Prawdą jest też, że francuska kodyfikacja prawa cywilnego powstała pod wyraźnym oddziaływaniem pierwiastków romanistycznych²⁴, stąd szereg instytucji Kodeksu Napoleona sięga swoimi korzeniami do rozwiązań znanych już w prawie rzymskim²⁵. Systema-

²² A. Mickiewicz, *Dziela* (wydanie narodowe), t. VII: *Pisma prozą*, cz. III: *Pisma historyczne, Wykłady lozańskie*, Warszawa 1950, s. 184.

²³ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne XIX wieku*, Warszawa 1973, s. 92-93.

²⁴ F. Zoll, *Napoleon jako ustawodawca*, CPiE 1921, nr 7-8, s. 5: „Kodeks jest skryształizowaniem doktryny prawa cywilnego, opartej przeważnie na prawie rzymskim, po części na zwyczajach francuskich, głównie na zwyczajach Francji północnej, a zwłaszcza na prawie zwyczajowym paryskim”; K. Sójka-Zielińska, op. cit., s. 95: „Zasadniczy trzon przepisów kodeksu stanowiły normy zaczerpnięte z prawa zwyczajowego i rzymskiego. Oba te systemy znalazły w kodeksie harmonijne połączenie, ale bez dominanty prawa rzymskiego (...) Wpływ prawa rzymskiego zaznaczył się głównie w sferze prawa zobowiązań”.

²⁵ W literaturze polskiej o zagadnieniach tych pisali: K. Sójka-Zielińska, *Rola prawa rzymskiego w pracach kodyfikacyjnych wieku oświecenia*, CPH 1975, z. 1, s. 120-121; J. Kodrębski, *Prawo rzymskie a Kodeks Napoleona w Polsce XIX wieku*, AUL Folia Iuridica 1988, nr 38, s. 155-174; P. Święcicka-Wystrychowska, *Kodeks Napoleona a prawo rzymskie*, KPP 2004, nr 4, s. 1095-1132; W. Wołodkiewicz, *Uwagi o roli prawa rzymskiego w pracach nad Code civil des Français*, CPH 2005, z. 2, s. 43-60; I. Szpringer, *Privilegium exigendi – instytucja prawa rzymskiego czy nowożytna? (Rozważania na gruncie prawa rzymskiego i regulacji Code civil, [w:] W kręgu historii i współczesności polskiego prawa. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, red. W. Witkowski, Lublin 2008, s. 259-270.

tyka *Code civil*... oparta została, pomimo występujących różnic, na Instytucjach Justyniana²⁶.

Warto również przytoczyć zapiski jednego ze słuchaczy lozańskich wykładów, który treści przekazywane przez Mickiewicza w interesującej nas kwestii zanotował tak:

Pomysł zjednoczenia prawa w jeden korpus jest w całości rzymski.

Jest to pomysł nie tylko teoretyczny, ale oparty także na doświadczeniu. Łacina jest więc językiem prawa²⁷.

Prima facie wydaje się, że profesor Akademii w Lozannie odwoływał się wprost do *Corpus Iuris Civilis*, słynnego zbioru prawa rzymskiego obejmującego całość prawodawczej działalności Justyniana. Wątpliwości co do tego, czy Mickiewicz na pewno miał go na myśli, może budzić jednak zdanie: „Łacina jest więc językiem prawa”. Zaznaczyć trzeba bowiem, że choć kodyfikację justyniańską rzeczywiście sporządzono w języku łacińskim, to Nowele ogłaszane były już przeważnie w języku greckim²⁸, którym to posługiwała się większość mieszkańców cesarstwa bizantyjskiego. Nie można również wykluczyć, iż użyte przez poetę wyrażenie „jeden korpus” odnosiło się do powstałej w latach 528-534 kodyfikacji. Mickiewicz, nawiązując do działalności ustawodawczej Justyniana nie stosował zazwyczaj nomenklatury przyjętej w nauce prawa rzymskiego i posługiwał się określeniami powszechnie funkcjonującymi w społeczeństwie. Potwierdzają to także fragmenty, w których znajdują się wzmianki dotyczące „kodeksu rzymskiego”²⁹. Pierwszy z nich pochodzi z wykładu instalacyjnego w Lozannie:

Prawnicy opracowywali teorię i kładli podwaliny kodeksu rzymskiego, tak podziwianego przez uczonych nowożytnych³⁰.

²⁶ R. Hube, *Uwagi nad systematem Kodexu cywilnego francuzkiego*, TP 1829, nr 5, s. 323; W. Wołodkiewicz, *Systematyka Kodeksu Napoleona*, „Palestra” 2005, nr 3-4, s. 151.

²⁷ A. Mickiewicz, *Dziela* (wydanie narodowe), t. VII: *Pisma prozą, cz. III: Pisma historyczne, Wykłady lozańskie*, Warszawa 1950, s. 185.

²⁸ T. Dydyński, op. cit., s. 345; K. Kolańczyk, op. cit., s. 90.

²⁹ Jest to dosłowne tłumaczenie francuskiego wyrażenia „le code romain”, jakim posługiwał się poeta w trakcie m.in. wykładów *Literatury słowiańskiej*, zob. A. Mickiewicz, *Les Slaves. Cours professé au Collège de France*, t. I, Paris 1849, s. 255.

³⁰ A. Mickiewicz, *Dziela* (wydanie narodowe), t. VII: *Pisma prozą, cz. III: Pisma historyczne...*, s. 233.

Poeta, podając różne przykłady świadczące o ważnych dokonaniach wpływających na rozwój cywilizacyjny w okresie cesarstwa rzymskiego, wskazał także na ożywioną aktywność podejmowaną przez jurystów. Podkreślił, że to właśnie dzięki ich pracy stworzone zostały fundamenty „kodeksu rzymskiego”, o którym z tak wielkim uznaniem wyrażali się uczeni nowożytni.

Kolejne fragmenty zaczerpnięte są z prowadzonych w latach 1840-1844 wykładów *Literatury słowiańskiej* w paryskim *Collège de France*³¹.

W trakcie prelekcji wygłoszonej 2 marca 1841 r. Mickiewicz poruszył m.in. kwestie dotyczące cesarstwa bizantyjskiego – jego potęgi i przyczyn upadku. Opisując stosunki w nim panujące, odniósł się również do osób sprawujących różne urzędy w państwie:

Administracja ta opierała się na kodeksie rzymskim,
którego głębokość i doskonałość powszechnie są znane³².

Z kolei wykład, który odbył się 16 maja 1843 r. w znacznej części poświęcony został zagadnieniom związanym z pojęciem własności u Greków i Rzymian. Tytułem wprowadzenia do bardziej szczegółowych rozważań poeta podzielił się ze słuchaczami następującą uwagą:

Zainteresowanie własnością góruje we wszystkich kodeksach.
Już za czasów Justyniana część kodeksu poświęcona własności
była dwakroć obszerniejsza od części ustalającej prawa osób³³.

Używane przez wieszczą określenie „kodeks rzymski” nie oznaczało jednej z części kodyfikacji justyniańskiej, jaką stanowił zbiór konstytucji cesarskich z 529 r. Stosując je, Mickiewicz najprawdopodobniej miał na myśli całość ustawodawstwa bizantyjskiego władcy.

Analiza przywołanych fragmentów skłania do postawienia zasadniczego pytania o to, skąd ich autor czerpał wiedzę na temat działalności ustawodawczej Justyniana. Elementarne wiadomości dotyczące osoby cesarza i dokonanej za jego panowania kodyfikacji zdobył już w nowogródzkiej szkole powiatowej. Pogłębił je w trakcie studiów w Uniwersytecie Wileńskim, gdzie na Wydziale Nauk Moralnych i Politycznych uczył się m.in. na wykładach z *Historii po-*

³¹ Szereg zagadnień związanych z wykładami poety w Paryżu przedstawionych zostało w opracowaniu *Prelekcje paryskie Adama Mickiewicza wobec tradycji kultury polskiej i europejskiej. Próba nowego spojrzenia*, red. M. Kalinowska, J. Ławski, M. Bizior-Dombrowska, Warszawa 2011.

³² A. Mickiewicz, *Dziela* (wydanie narodowe), t. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952, s. 220.

³³ *Ibidem*, s. 278.

wszechnej, prowadzone przez Joachima Lelewela³⁴. Posiadaną wiedzę uzupełnił jeszcze Mickiewicz lekturą kilku opracowań, przydatnych mu w pracy pedagogicznej w kowieńskiej szkole powiatowej, gdzie w latach 1819-1823 był nauczycielem literatury, historii i prawa³⁵. Odnotować należy, iż znał rozprawę Ignacego Ołdakowskiego *O przyczynach upowszechnienia i trwałości powągi Prawodawstwa Justyniiana po Szkołach i Sądownictwach* (Krzemieniec 1814), poświęconą prawu justyniańskiemu i historii jego recepcji w Europie. Egzemplarz tego dzieła otrzymał od F. Malewskiego³⁶. Wśród innych prac pomocnych w przygotowaniu się do zajęć z historii i prawa znalazły się m.in.: *Historia powszechna*, Jeana-Mathiasa Szreka (Schroeck), którą z języka niemieckiego przetłumaczył Paweł Kotowski (t. II, Wilno 1813); Franciszek Ksawery Szaniawski, *Wiadomości początkowe w nauce prawa* (Warszawa 1817); Stefan Sawicki, *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej do roku 1817* (Warszawa 1818); J. Lelewel, *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej* (Wilno 1818)³⁷.

Śledząc informacje na temat efektów działań ustawodawczych Justyniana zawarte w powyższych opracowaniach stwierdzić należy, że ich autorzy, z wyjątkiem J. Lelewela, nie dokonywali rozróżnienia między kodyfikacją a całością prawodawstwa bizantyjskiego imperatora. Nie zawsze wykazywali też dbałość o stosowanie należytej terminologii. Osoba bez wykształcenia prawniczego, a taką właśnie był Mickiewicz, otrzymywała dosyć mglisty obraz w przedmiotowej materii. Raz określenie „zbiór praw” odnosi się bowiem do wszystkich dzieł przygotowanych przez kodyfikatorów, jak ma to miejsce u J. M. Schroeka: „Lecz żaden s cesarzów nie wślawił się tak iak Justynian (...) Zbiór praw przez Tryboniusza uczyniony za panowania tego cesarza, kodexem Justyniiana się nazywa, i w wielu narodach do tego czasu wielkie ma znaczenie”, s. 66-67 i F. K. Szaniawskiego: „zbiór praw rzymskich za Justyniana, z ogromu oddziel-

³⁴ Materia obejmująca wydarzenia od V w. n.e. wykładana była na drugim roku studiów. Wiedzę na temat prawodawstwa Justyniana zdobywał Mickiewicz w roku akademickim 1816/1817. Lelewel najprawdopodobniej korzystał na wykładach z rękopisu swojej pracy *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, ogłoszonej drukiem w Wilnie w 1818 r., zob. M. Dernałowicz, K. Kostenicz, Z. Makowiecka, *Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Lata 1798-1824*, Warszawa 1957, s. 81-83 i 94-95.

³⁵ Szerzej na ten temat zob. L. Méyet, *Mickiewicz nauczycielem prawa*, [w:] *Prawda: książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870-1895*, Lwów – Petersburg 1899, s. 321-330; Z. Białynicka, *Studia i praca nauczycielska młodego Mickiewicza*, RDO, red. Ł. Kurdybacha, t. II, Wrocław 1959, s. 89-118; J. Półturzycki, *Adam Mickiewicz jako nauczyciel i pedagog*, Toruń 1998, s. 56-83.

³⁶ Malewski do Ad. Mickiewicza 23 listopada – 1 grudnia/5-13 grudnia 1819 r. Wilno: „Tymczasem jednak posyłam ci rozprawę Ołdakowskiego...”, *Archiwum Filomatów*, cz. I: *Korespondencja 1815-1823*, wydał J. Czubek, t. I: *1815-1820*, Kraków 1913, s. 303.

³⁷ Z. Białynicka, op. cit., s. 111-112; J. Półturzycki, op. cit., s. 66-67.

nych przepisów, różnemi czasy stanowionych, tłumaczonych i przyjętych, ułożony i ogłoszony, nieśmiertelnym czyni tego Cesarza pod którego panowaniem dokonany; i wiekopomną podaje pamięci imię Tryboniana, oraz wielu uczonych pod ów czas mężów, którzy ten zbiór z woli rządu uskutecznił”, s. 281. Innym z kolei razem oznacza całość dorobku legislacyjnego cesarza, jak to przedstawia S. Sawicki: „Świetniejsze panowanie nad innymi było Justyniana I. Jemu winna Europa dotychczas znajomy zbiór praw z 4ch się części składający; Tryboniusz wielki prawnik, ale nienaylepszych obyczajów zatrudniał się naywięcej wydaniem tego kodexu”, s. 92.

Całościowe ujęcie aktywności prawodawczej Justyniana, bez widocznego wyróżnienia w niej okresu tworzenia kodyfikacji i powstałych wówczas dzieł, jest także charakterystyczne dla I. Ołdakowskiego. Ukazanie się: „Kodexu powtórnego wydania, Instytucyi, Pandektów i Nowel”, autor określa mianem „zbioru ustaw”³⁸, czy nawet dokładniej „całego zbioru ustaw Justyniana”³⁹. Wiadomości odnoszące się do ustawodawstwa bizantyjskiego cesarza najlepiej zaprezentowane zostały w pracy J. Lelewela. Píše on wyraźnie o działaniach legislacyjnych koordynowanych przez Tryboniana, w wyniku których „Trzy te księgi, kodex, instytucje i digesty, złożyły całkowite ciało ustaw”⁴⁰. Zaznacza też, iż po ogłoszeniu drugiego wydania Kodeksu (*Codex repetitae praelectionis*) tak powstały porządek prawny uzupełniany był z biegiem czasu przez *Novellae*⁴¹.

Biorąc pod uwagę to, w jaki sposób w dostępnych Mickiewiczowi opracowaniach informowano o dokonaniach cesarza na gruncie prawnym, nie może budzić zdziwienia fakt posługiwania się przez poetę w przedmiotowej problematyce ogólnymi, nieprecyzyjnymi określeniami. Przywołany już wcześniej fragment zapisków słuchacza wykładów w Lozannie, rozpoczynający się od słów: „Pomysł zjednoczenia prawa w jeden korpus jest w całości rzymski”, rodzi skojarzenia z urywkiem rozprawy I. Ołdakowskiego, w którym przeczytać można, że Justynian przejawiał „chęć zebrania prawa w jedną księgę”⁴². Co się zaś tyczy „kodeksu rzymskiego”, to nie ulega najmniejszej wątpliwości, że mistrz poezji nie stosował go we właściwym znaczeniu. Kodeks Justyniana nie jest bowiem sam w sobie pomnikiem jurydycznym „tak podziwianym przez uczonych nowożytnych”, którego „głębokość i doskonałość powszechnie są znane”. Takie pochlebne określenia pojawiają się oczywiście w stosunku do całości prawodawstwa cesarza, zebranego jako *Corpus Iuris Civilis*. Poczynione

³⁸ I. Ołdakowski, op. cit., s. 3.

³⁹ Ibidem, s. 11.

⁴⁰ J. Lelewel, op. cit., s. 299.

⁴¹ Ibidem, s. 300.

⁴² I. Ołdakowski, op. cit., s. 1.

tu rozważania prowadzą do wniosku, że według wszelkiego prawdopodobieństwa Mickiewicz, używając wyrażenia „kodeks rzymski”, obejmował nim całe prawo powstałe za panowania Justyniana. Na marginesie zauważyć należy, że także współcześnie można spotkać się z taką praktyką, niestety, dość rozpowszechnioną w środowiskach nieprawniczych. Na unikanie tego niepożądanego zjawiska zwracał uwagę Marek Kuryłowicz⁴³.

Warto w omawianym kontekście przypomnieć też, że młodszy brat poety Aleksander studiował prawo na wileńskiej uczelni. W roku 1822 został on laureatem ogłoszonego przez władze uniwersytetu konkursu dla studentów, przedkładając pracę *Jaki wpływ prawodawstwo rzymskie, na prawodawstwo polskie i litewskie mieć mogło?*⁴⁴. Bracia utrzymywali ze sobą kontakt, ale sprowadzał się on głównie do wysyłanych raz na jakiś czas listów. Widywali się rzadko. Dość powiedzieć, że do ich ostatniego spotkania w życiu doszło w Moskwie w roku 1827. Trudno powiedzieć, czy rozmawiali o prawodawstwie justyniańskim. Jak się później okazało, to właśnie prawo rzymskie odegrało w życiu Aleksandra ważną rolę. Nauczał go od 1828 r. w Liceum Krzemienieckim, a po jego likwidacji przez władze carskie, wykładał ten przedmiot w Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie (w latach 1834-1839)⁴⁵, a następnie w Uniwersytecie Charkowskim (w latach 1839-1858)⁴⁶. Jakikolwiek próby nawiązania przez Aleksandra kontaktu ze starszym bratem, z uwagi na antycarskie utwory poety, były dalece niewskazane. Mimo tego, nie sposób jednak stwierdzić, czy utrzymywanie normalnych relacji rodzinnych mogłoby wpłynąć na poprawę „warsztatu romanistycznego” poety.

Interesującym zagadnieniem jest także stanowisko, jakie zajmuje Mickiewicz wobec prawodawstwa justyniańskiego. Poglądy poety w tej materii poznać można dzięki *Wykładom lozańskim* i przede wszystkim fragmentom *Literatury słowiańskiej*. W cytowanych uprzednio wypowiedziach mistrz poezji podkreślał wyraźnie, że utożsamiany z całością działań ustawodawczych Justyniana „kodeks rzymski” jest „tak podziwiany przez uczonych nowożytnych”, a jego „głębokość i doskonałość powszechnie są znane”. Do tych opinii dodać należy też dwie refleksje zaczerpnięte z paryskiego wykładu, jaki wygłosił 24 marca 1841 r.:

⁴³ M. Kuryłowicz, op. cit., s. 87.

⁴⁴ DW 1825, t. I, nr 4, s. 457-502; DW 1825, t. II, nr 6, s. 133-162. Pracę tę omawiają: J. Kodrębski, *Prawo rzymskie w Polsce XIX wieku*, Łódź 1990, s. 143-148; J. Sondel, *Aleksander Mickiewicz i jego poglądy na tle sporu z początków XIX wieku na temat roli prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, KSHPP, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2004, s. 9-25.

⁴⁵ *Біографічний словарь профессорів и преподавателей императорскаго Университета Св. Володимира (1834-1884)*, red. В. С. Иконников, Київ 1884, s. 443-444.

⁴⁶ Z. Makowiecka, *Mickiewicz Julian Aleksander*, [w:] *PSB*, t. XX, Wrocław 1975, s. 706. Szerzej o A. Mickiewiczu zob. E. K. Kossak, *Rodzina M.*, Warszawa 1991, s. 73-116.

Prawodawca zawsze odczuwa żywo potrzebę pewnej ustawy i wyraża ją doskonale, formułuje dobitnie. Widzi się jasno cel każdego słowa. Pozostaje jeszcze krok tylko uczynić, aby dorównać doskonałości stylu praw rzymskich z czasów Justyniana czy nawet dzisiejszego kodeksu francuskiego⁴⁷.

Przypomnijmy sobie, że starożytne prawa rzymskie, prawa z okresu republiki, były równie ciemne, przepełnione symbolami i potrzebowały wykładu. Prawodawstwo w czasach Justyniana stało się jaśniejsze, ale stanowiło już kres pochodzenia kultury prawodawczej Rzymu⁴⁸.

Przekazy te dowodzą, iż Mickiewicz wysoko cenił jakość stanowionego przez cesarza prawa. W jego przekonaniu wydawane wówczas regulacje były świadectwem najwyższego kunsztu prawniczego. Na koniec warto przywołać jeszcze jeden *passus*, w którym poruszona została kwestia efektów podejmowanej przez Justyniana aktywności na polu ustawodawczym:

Sławny niemiecki znawca prawa Gans, który napisał dzieło *O prawie spadkowym*, uznane za klasyczne, wychodzi z przypuszczenia, (...) że Rzymianie pierwsi, a zwłaszcza żywił plebejski, zapewnili jednostce osobowość. Uważa on wszystkie prawodawstwa, nawet późniejsze od rzymskiego, na przykład mahometańskie, za mniej doskonałe od prawodawstwa Justyniana⁴⁹.

Poeta powołuje się tu na opinię niemieckiego historyka, prawnika i filozofa prawa, Eduarda Gansa⁵⁰, który jest autorem monumentalnego opracowania poświęconego prawu spadkowemu, *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. Eine Abhandlung der Universalrechtsgeschichte* (t. I-II: *Das römische Erbrecht in seiner Stellung zu vor und nachrömischem*, Berlin 1824-1825; t. III-IV: *Das Erbrecht des Mittelalters*, Berlin 1829 i Stuttgart – Tübingen 1835). Warto zaznaczyć, że mistrz poezji miał okazję poznać osobiście E. Gansa przebywając w Berlinie⁵¹. Stało się to możliwe dzięki przyjacielowi wieszczą, Ste-

⁴⁷ A. Mickiewicz, *Dziela* (wydanie narodowe), t. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952, s. 316.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Idem, *Dziela* (wydanie narodowe), t. XI: *Literatura słowiańska. Kurs trzeci i czwarty*, Warszawa 1953, s. 280.

⁵⁰ Postać niemieckiego uczonego przybliżył H. Lübbe, *Gans Eduard*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. VI, Berlin 1964, s. 63.

⁵¹ T. Sinko, *Mickiewicz i antyk*, Wrocław 1957, s. 519.

fanowi Garczyńskiemu, który studiował na tamtejszym uniwersytecie i słuchał wykładów uczonego⁵². W cytowanym fragmencie Mickiewicz prezentuje ponownie, tym razem posiłkując się wypowiedzią znanego badacza prawa rzymskiego, jednoznacznie aprobujące, idealizujące wręcz stanowisko wobec prawodawstwa Justyniana.

Analiza dzieł Adama Mickiewicza, w których znajdują się odniesienia do działalności ustawodawczej Justyniana pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Poeta, nawiązując do aktywności prawodawczej cesarza, podaje bardzo ogólne wiadomości, które zdobył głównie w trakcie edukacji uniwersyteckiej oraz lektury opracowań z zakresu historii powszechnej i prawa, mających mu pomóc w jak najlepszym wykonywaniu obowiązków związanych z pracą pedagogiczną w Kownie. W dziełach wieszca nie jest stosowana poprawna i jednolita nomenklatura prawnicza. Wydaje się, że sformułowania: „prawodawstwo Justyniana” i „kodeks rzymski”, odnoszą się do całości legislacyjnego dorobku bizantyjskiego władcy, określanego w czasach nowożytnych nazwą *Corpus Iuris Civilis*. Nie można też wykluczyć, że obejmować miały one wyłącznie opracowania stanowiące pokłosie przeprowadzonej w latach 528-534 kodyfikacji justyniańskiej. Mickiewicz wymienia we właściwym znaczeniu tylko dwa spośród nich, mianowicie Instytucje i Pandekta. Nie podaje jednak żadnych informacji dotyczących ich zawartości. Zastanawiać może, że mistrz poezji ani razu nie wzmiankuje postaci Tryboniana, którego wkład w powstanie kodyfikacji justyniańskiej jest wyraźnie akcentowany w pracach, z którymi miał okazję się zapoznać⁵³. Poeta wielokrotnie wyraża bardzo przychylne opinie na temat prawodawczej działalności cesarza. Podkreśla jej doskonałość oraz wpływ, jaki wywarła na regulacje prawne wielu państw.

Pojawiające się w dziełach Mickiewicza nawiązania do prawodawstwa Justyniana są zagadnieniem, które może budzić bliższe zainteresowanie literaturo-

⁵² S. Kolbuszewski, *Garczyński Stefan Florian*, [w:] *PSB*, t. VII, Kraków 1948-1958, s. 277.

⁵³ I. Ołdakowski, op. cit., s. 3: „rzadką zdolność godzenia zdań przeciwnych, rozsądne zastosowanie się do współczesnego stanu rzeczy, zamiłowanie porządku a nade wszystko smak wyborny; té to przymioty imię Tryboniana podać miały uwielbieniu wieków”; *Historia powszechna* przez J. M. Szreka (Schroeck), s. 66-67: „Lecz żaden s cesarzów nie wślawił się tak iak Justynian (...) Zbiór praw przez Tryboniusza uczyniony za panowania tego cesarza, kodexem Justyniana się nazywa, i w wielu narodach do tego czasu wielkie ma znaczenie”; F. K. Szaniawski, op. cit., s. 281: „zbiór praw rzymskich za Justyniana, z ogromu oddzielnych przepisów, różnemi czasy stanowionych, tłumaczonych i przyjętych, ułożony i ogłoszony, nieśmiertelnym czyni tego Cesarza pod którego panowaniem dokonany; i wiekopomny podaie pamięci imię Tryboniana, oraz wielu uczonych pod ów czas mężów, którzy ten zbiór z woli rządu uskutecznił”; S. Sawicki, op. cit., s. 92: „Tryboniusz wielki prawnik, ale nienaylepszycy obyczajów zatrudniał się naywięcý wydaniem tego kodexu”; J. Lelewel, op. cit., s. 299: „cały zbiór prawodawstwa Rzymskiego wystawiał niesłychany zbieg rozmaitości, niesłychany ogrom przepisów, których niepodobna było bogaczom mieć w całości, bo wiele ginęło, inné z trudnością w przepisaniu uzyskiwać się dawały, a prawnik i sędzia błakał się w odmęcie. Żeby zaradzić złemu, poruczona praca Tribonianowi i innym dodawanym mu prawnikom, z wielką szybkością wygotowana była”.

znawców, romanistów czy też historyków. Są również kolejnym świadectwem tego, że całokształt działań legislacyjnych cesarza stanowi niezwykle ważny komponent dziedzictwa kulturowego Europy. Posiadanie chociażby elementarnej wiedzy w tej materii powinno więc stać się udziałem jak najszerszej grupy osób. Jak widać, lektura spuścizny literackiej jednego z najwybitniejszych europejskich poetów może być tu także pomocna.

JUSTINIAN'S LEGISLATION IN WORKS BY ADAM MICKIEWICZ

SUMMARY

Adam Mickiewicz is regarded as the greatest Polish poet of all time. His works have a timeless value, providing an inexhaustible source of inspiration for subsequent generations of readers. It is interesting, that in works by Adam Mickiewicz we can find many references to Roman law, including Justinian's famous codification, which was written in the years 528-534 A.D. The poet expresses very favorable views on the legislation of the byzantine emperor Justinian the Great. He emphasizes many times its perfection and influence, which exerted itself on the development of modern legal provisions, especially on the French civil code from 1804, also known as the Napoleonic Code. The work of Justinian's legislation, which is mentioned most often by Mickiewicz (in the poems *Walka miodowa*, *Jamby*. [*Na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza*] and in *Wykłady lozańskie* written in prose, is the Digest (*Digesta*). The Digest was the most important part of Justinian's codification. It was published in Latin in 533 A.D., but also translated into Greek, so is also known as the Pandects. Mickiewicz uses the Greek name in his works. The poet also references the other part of the codification of Roman law written during the reign of Justinian, namely the Institutions (*Institutiones*) from 533 A.D. It is interesting that Mickiewicz never mentions Tribonian, who was chair of the codification commissions.

Keywords: Justinian's legislation, Adam Mickiewicz, Roman law

Bibliografia

- Archiwum Filomatów*, cz. I: *Korespondencja 1815-1823*, wydał J. Czubek, t. I: 1815-1820, Kraków 1913.
- Białynicka Z., *Studia i praca nauczycielska młodego Mickiewicza*, RDO, red. Ł. Kurdybacha, t. II, Wrocław 1959.
- Биографический словарь профессоровъ и преподавателей императорскаго Университета Св. Владимира (1834-1884)*, red. В. С. Иконников, Киевъ 1884.
- Breyer S., *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955.
- Browning R., *Justynian i Teodora*, przekł. M. Boduszyńska-Borowikowa, wyd. 2, Warszawa 1996.
- Dąbkowski P., *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, GSW 1899, nr 4, 5 i 6.
- Dernałowicz M., Kostenicz K., Makowiecka Z., *Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Lata 1798-1824*, Warszawa 1957.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie*. Tekst i przekład, t. I: *Księgi 1-4*, red. T. Palmirski, Kraków 2013.
- Dydyński T., *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904.
- Gans E., *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. Eine Abhandlung der Universalrechtsgeschichte*, t. I-II: *Das römische Erbrecht in seiner Stellung zu vor und nachrömischem*, Berlin 1824-1825; t. III-IV: *Das Erbrecht des Mittelalters*, Berlin 1829, Stuttgart – Tübingen 1835.
- Górski K., *Kilka wyrażen prawniczych w języku Mickiewicza*, JP 1948, nr 5.
- Historia powszechna* przez J. M. Szreka (Schroeck). Z niemieckiego języka na polski przez X. Pawła Kotowskiego S. P. przetłumaczona, potrzebnymi dodatkami pomnożona, i do roku 1812 doprowadzona, t. II, Wilno 1813.
- Holewiński W., *Rzut oka na szkoły prawa rzymskiego we Włoszech i Francyi*, TP 1913, nr 1.
- Hube R., *Uwagi nad systematem Kodexu cywilnego francuzkiego*, TP 1829, nr 5.
- Kleiner J., *Mickiewicz*, t. I, Lublin 1948.
- Kodrębski J., *Prawo rzymskie a Kodeks Napoleona w Polsce XIX wieku*, AUL Folia Iuridica 1988, nr 38.
- Kodrębski J., *Prawo rzymskie w Polsce XIX wieku*, Łódź 1990.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, zaktualizował J. Kodrębski, wyd. 5, Warszawa 2000.
- Kolbuszewski S., *Garczyński Stefan Florian*, [w:] *PSB*, t. VII, Kraków 1948-1958.
- Kossak E. K., *Rodzina M.*, Warszawa 1991.
- Krawczuk A., *Poczet cesarzy bizantyjskich. Wczesne Bizancjum*, Warszawa 1992.

- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003.
- Lelewel J., *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, Wilno 1818.
- Lizisowa M. T., *Prawem sądzić czyli o języku Statutów Litewskich w Panu Tadeuszu*, Kraków 1998.
- Lübbe H., *Gans Eduard*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. VI, Berlin 1964.
- Makowiecka Z., *Malewski Franciszek Hieronim*, [w:] *PSB*, t. XIX, Wrocław 1974.
- Makowiecka Z., *Mickiewicz Julian Aleksander*, [w:] *PSB*, t. XX, Wrocław 1975.
- Méyet L., *Mickiewicz nauczycielem prawa*, [w:] *Prawda: książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870-1895*, Lwów – Petersburg 1899.
- Mickiewicz A., *Dzieła* (wydanie narodowe), t. I: *Wiersze*, Warszawa 1949; t. VII: *Pisma prozą, cz. III: Pisma historyczne, Wykłady lozańskie*, Warszawa 1950; t. VIII: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy*, Warszawa 1952; t. XI: *Literatura słowiańska. Kurs trzeci i czwarty*, Warszawa 1953.
- Mickiewicz A., *Les Slaves. Cours professé au Collège de France*, t. I-IV, Paris 1849.
- Mickiewicz A., *Jaki wpływ prawodawstwo rzymskie, na prawodawstwo polskie i litewskie mieć mogło?*, DW 1825, t. I, nr 4; DW 1825, t. II, nr 6.
- Nowak Z. J., *Pietraszkiewicz Onufry*, [w:] *PSB*, t. XXVI/1, Wrocław 1981.
- Óldakowski I., *O przyczynach upowszechnienia i trwałej powagi Prawodawstwa Justyniana po Szkołach i Sądownictwach*, Krzemieniec 1814.
- Otto J., *Cujas (Cuiacius) Jacques (1522-1590)*, [w:] *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, red. M. Stolleis, München 1995.
- Płoszewski L., *Dodatek krytyczny*, [w:] A. Mickiewicz, *Dzieła* (wydanie narodowe), t. VII: *Pisma prozą, cz. III: Pisma historyczne, Wykłady lozańskie*, Warszawa 1950.
- Półturzycki J., *Adam Mickiewicz jako nauczyciel i pedagog*, Toruń 1998.
- Prelekcje paryskie Adama Mickiewicza wobec tradycji kultury polskiej i europejskiej. Próba nowego spojrzenia*, praca zbiorowa, red. M. Kalinowska, J. Ławski, M. Bizior-Dombrowska, Warszawa 2011.
- Sawicki S., *Rys krótki chronologiczny historii powszechny do roku 1817*, Warszawa 1818.
- Sinko T., *Mickiewicz i antyk*, Wrocław 1957.
- Sondel J., *Aleksander Mickiewicz i jego poglądy na tle sporu z początków XIX wieku na temat roli prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, KSHPP, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2004.
- Sójka-Zielińska K., *Wielkie kodyfikacje cywilne XIX wieku*, Warszawa 1973.

- Sójka-Zielińska K., *Rola prawa rzymskiego w pracach kodyfikacyjnych wieku oświecenia*, CPH 1975, z. 1.
- Szaniawski F. K., *Wiadomości początkowe w nauce prawa*, Wilno 1817.
- Szczygielski K., *O sławnych prawodawcach w wierszach Adama Mickiewicza*, MHI 2015, t. XIV, z. 2: *Studia dedykowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w 75-lecie urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. P. Fiedorczyk.
- Szpringer I., *Privilegium exigendi – instytucja prawa rzymskiego czy nowożytna? (Rozważania na gruncie prawa rzymskiego i regulacji Code civil, [w:] W kręgu historii i współczesności polskiego prawa. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, red. W. Witkowski, Lublin 2008.
- Święcicka-Wystrychowska P., *Kodeks Napoleona a prawo rzymskie*, KPP 2004, nr 4.
- Šalna R., *Wileńscy przyjaciele Adama Mickiewicza*, przekł. z języka litewskiego W. Piotrowicz, Vilnius 2001.
- Wolińska T., *Justynian Wielki*, Kraków 2003.
- Wołodkiewicz W., *Uwagi o roli prawa rzymskiego w pracach nad Code civil des Français*, CPH 2005, z. 2.
- Wołodkiewicz W., *Systematyka Kodeksu Napoleona*, „Palestra” 2005, nr 3-4.
- Wykłady lozańskie Adama Mickiewicza*, red. A. Nawarecki, B. Mytych-Forajter, Katowice 2006.
- Zarębina M., *Poeta wśród prawników. O Panu Tadeuszu inaczej*, Kraków 1999.
- Zoll F., *Napoleon jako ustawodawca*, CPiE 1921, nr 7-8.